

**АКАДЕМИЯ ГОСУДАРСТВЕННОГО УПРАВЛЕНИЯ
ПРИ ПРЕЗИДЕНТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ**

На правах рукописи

Джахангир Ханоглан оглу Джахангирли

**Место и роль азербайджано-турецких отношений в
формировании системы региональной безопасности**

**Специальность: 5901.01 – “Международные
отношения”**

АВТОРЕФЕРАТ

**Диссертации на соискание ученой степени доктора
философии по политическим наукам**

BAKY – 2013
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ
YANINDA
DÖVLƏT İDARƏÇİLİK AKADEMİYASI

Əlyazması hüququnda

CAHANGİR XANOĞLAN OĞLU CAHANGIRLI

REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK SISTEMİNİN
FORMALAŞMASINDA AZƏRBAYCAN - TÜRKİYƏ
MÜNASİBƏTLƏRİNİN YERİ VƏ ROLU

İxtisas: 5901.01 – “Beynəlxalq münasibətlər”

Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

İş Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq münasibətlər” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər:

tarix elmləri doktoru, professor

Z.M.Həsənalıyev

Rəsmi opponentlər:

tarix elmləri doktoru, professor

H.C.Əlibəyli

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

E.B.Hacalıyev

Aparıcı təşkilat: **Bakı**
Universitetinin “Beynəlxalq

Slavyan

münasibətlər” kafedrası

Müdafiə __29/10__ 2013__tarixində, saat ____da
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyası nəzdindəki FD 02.101 Dissertasiya Şurasının
iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1001, Bakı şəhəri, M. Lermontov küç.,74

Dissertasiya işi ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyasının elmi kitabxanasında
tanış olmaq olar.

Avtoreferat «__» _____ 2013-cü ildə göndərilmişdir.

FD 02.101 Dissertasiya Şurasının
Elmi katibi, fəlsəfə üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent

S.İ.Məmmədova

DISSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikası XXI yüzilliyə beynəlxalq münasibətlərin fəal aktorlarından biri kimi daxil olmuşdur. Yeni dünya nizamının formalaşmaqda olduğu bu dövrdə Azərbaycanın milli maraqlarını əks etdirən xarici siyasət xəttinin yerildirməsi xüsusi aktuallıq kəsb edir. Bu xətt ilk növbədə beynəxlaq milli təhlükəsizlik kontekstində milli təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir. Bundan çıxış edərək ümummilli lider Heydər Əliyev qeyd edirdi: “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi əldə etməsi tarixi hadisədir... Eyni zamanda bu əlamətdar hadisə müstəqil Azərbaycan dövləti, Azərbaycan xalqı qarşısında çox məsul, mürəkkəb, çətin vəzifələr qoyur. İndi əsas vəzifə dövlətçiliyin, müstəqilliyin bərqərar olunmasını, milli-demokratik dövlətin formalaşmasını, müstəqil Azərbaycanın suverenliyini, təhlükəsizliyini təmin etmək və vətəndaşlara azad, xoşbəxt, firavan həyat şəraiti yaratmaqdan ibarətdir¹.

Milli təhlükəsizliyin təmin olunmasının yeganə məntiqli yolu ölkənin və digər dövlətlərin maraqlarını nəzərə almaqla konkret balansla əsaslanan beynəlxalq təhlükəsizlik çərçivəsində müəyyən kompromisə gəlməkdən ibarətdir. Müasir politoloji fikrə görə beynəlxalq təhlükəsizlik bir neçə qrupa bölünür ki, bunların sırasına qlobal, ümumi, regional və kollektiv təhlükəsizlik kimi komponentləri daxil etmək olar. Belə bölgüyə əsasən Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin yaranmasını, formalaşmasını və dinamik inkişafını da təşəkkül tapmaqda olan regional təhlükəsizliyə aid olduğunu qeyd etmək mümkündür.

Dissertasiya işinin aktuallığını aşağıdakı konkret məqamlarla əsaslandırmaq olar:

Birincisi, Azərbaycanla Türkiyə arasında XX əsrin 90-cı illərindən etibarən çoxtərəfli əlaqələrin hüquqi bazasının yaradılması tərəflərin uğurlu perspektivlərə malik olan nailiyyəti idi. Bu əlaqələrin formalaşmasından və inkişaf etdirilməsindən sonra milli maraqlarımızın müdafiəsi istiqamətində Türkiyənin ciddi töhvələri müşahidə olunmuşdur. Qarşılıqlı yaxınlaşma bütövlükdə regionun, xüsusilə də Azərbaycanın təhlükəsizliyinin təmin olunmasının yeni

¹ Heydər Əliyev, Müstəqilliyimiz əbədidir, 46 cildə, iyun, 1995 - noyabr, 1995, AZƏRNƏŞR, BAKI-1997, s.257

trayektoriyalarını formalaşdırdı. Təbii ki, bu zaman milli maraqların nəzərə alınması həlledici məqamdır. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin mövqeyi daha aydındır. O, qeyd edir: “Geosiyasətin başlıca kateqoriyası milli, dövlət və koalision maraqlardır. Dövlət maraqlarının əsasını bir qayda olaraq mövcudluğun təmin edilməsi və ölkənin siyasi müstəqilliyi, dövlətin ərazisinin və sərhədlərinin qorunması, təhlükəsizliyin və vətəndaşların rifahının təmin edilməsi təşkil edir. Milli maraqların qorunmasının hədəfi ölkənin geosiyasi və geoiqtisadi qüdrətinin təmin olunmasından ibarətdir. Dövlət maraqları ilə milli maraqlar və milli təhlükəsizlik anlayışları kifayət qədər yaxındırlar”². Qeyd edilən məqamlar bir daha təsdiqləyir ki, bu istiqamətdə nəzəri təhlillərin aparılması olduqca əhəmiyyətlidir;

İkincisi, XXI əsrdə təhlükəsizlik anlayışı daha geniş mənə və məzmunə malikdir. Bütövlükdə Azərbaycanın müasir mərhələdə gerçəkləşdirdiyi siyasət sülhün və təhlükəsizliyinin təmin olunmasına yönəlmişdir. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistanın işğalı altında olması faktı ölkənin milli təhlükəsizliyi üçün ciddi təhdiddir, Azərbaycan dövləti xarici siyasət strategiyasında olduqca dəqiqliklə hesablanmış addımlar ataraq, regionda vəziyyətin nəzarətdən çıxmasının qarşısını alır. Regionun təhlükəsizliyinin və sabit inkişafının təminatına böyük əhəmiyyət kəsb edən beynəlxalq layihələrin aparıcı iştirakçısına çevrilməklə zamanın gedişini və hadisələrin mümkün inkişaf istiqamətlərini ölkəmizin maraqlarına cavab verəcək səmtə yönəltməyi bacarmışdır. Artıq beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən də “zamanın Azərbaycan dövlətinin xeyrinə işləməsinin” etiraf edilməsi qeyd edilənlərə sübutdur. Ölkənin bu istiqamətdə uğurlarında dost ölkələrlə, xüsusilə də Türkiyə ilə uğurlu əməkdaşlığının rolunun təhlil edilməsi mühüm məsələdir;

Üçüncüsü, Azərbaycanın zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının olması, Gürcüstanın və Türkiyənin önəmli tranzit mövqeləri, Qərbi Şərqi kommunikasiya xətlərinin buradan keçməsi dünyanın nəzərlərini bu regiona yönəldir. Regionun aparıcı dövlətlərindən olan Azərbaycan və Türkiyənin strateji yaxınlığı və Gürcüstanın da bu strateji tərəfdaşlığa cəlb edilməsi hər üç ölkənin maraqlarını təmin edir. Yaranmış yeni şəraitdə region dövlətləri arasında əlaqələrin xarakteri və səviyyəsi regional təhlükəsizliyin təmin olunmasına

² Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. - М.: Известия, 2003. -712 с: ил. с. 158

ciddi təsir göstərir. Bu təsirin istiqamətlərinin dissertasiyada araşdırılması kifayət qədər əhəmiyyət kəsb edir və s.

Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında Qərb dövlətləri tərəfindən dəstəklənən regional layihələrin əhəmiyyəti ona gətirib çıxardı ki, çox keçmədən region dövlətləri daha iri layihələrə imza atdılar, Bakı-Tibilisi-Axalkalaki-Qars dəmir yolu layihəsi meydana gəldi.

Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyinin təmin olunmasına region dövlətləri ilə yanaşı, “regiondan kənar dövlətlər”in problemə münasibəti də ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan regionu öz hegemonluğu altında saxlamağa çalışan Rusiya və İranın fəaliyyəti daha çox nəzərə çarpır. MDB-nin yaradılmasından sonra - 1992-ci ildə Daşkənddə MDB ölkələrindən bir qrupu Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsini (KTM) imzaladılar. Sonradan Azərbaycan, Gürcüstan və Belarusun da müşahidəçi qismində bu quruma qoşulmalarına baxmayaraq, 1999-cu ildə rəsmi Bakı və Tbilisi bu qurumda öz iştiraklarını dayandırdılar.

Beləliklə, Cənubi Qafqazdakı bütün separatçı qüvvələrin aktiv fəaliyyətinə baxmayaraq Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə alyansı regionda təhlükəsizliyin və sülhün qorunmasında, millətlərarası dostluğun möhkəmlənməsində daha çox maraqlıdır və bu yolda əzmlə çalışmaqdadırlar. Problemi zaman-zaman aktual edən məhz göstərilən amillərdir.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Mövzu ilə bağlı ədəbiyyatlarda regional təhlükəsizlik məsələləri, Azərbaycan və Türkiyə münasibətlərinin müxtəlif aspektləri öyrənilsə də, problem kompleks şəkildə tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Problem Azərbaycan, rus və türk tədqiqatçıları ilə yanaşı qərb tədqiqatçılarının da diqqət mərkəzində saxladıqları məsələlərdəndir.

Problemlə bağlı Azərbaycan Respublikasında kifayət qədər elmi əsərlərə rast gəlmək olar. Məsələn, Azərbaycan müəlliflərindən R.Mehdiyevin, Ə.Həsənovun, H.Hüseynovanın, A.Abbasbəylinin, P.Darabadinin, H.Məmmədovun A.Mirabdullayevin, E.Nəsirovun, A.Piriyevin, C.Eyvazovun, N.Nəsiblinin və başqalarının əməyini qeyd etmək lazımdır. Qeyd olunan müəlliflərin əsərlərində Azərbaycan dövlətinin bütövlükdə xarici siyasəti, dünya dövlətləri ilə əlaqələri, Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri, Azərbaycanın

regional və enerji təhlükəsizliyində rolu və s. kimi mühüm məsələlər ətrafı tədqiq edilmişdir³.

Türk müəlliflərindən İdris Balın, K.Ögütün, A.Davutoğlunun, Osman Nuri Arasın, Halil Şimşekin, Faruk Sönmezoğlunun və başqalarının əsərlərində Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında Türkiyənin, Azərbaycanın, Gürcüstanın, habelə regiondan kənar bir sıra “oyunçuların” iştirakı ilə bağlı maraqlı materiallara, sənəd və faktlara rast gəlirik ki, tədqiqatda yeri düşdükcə bunlardan elmi-tənqidi şəkildə istifadə olunmuşdur⁴.

Problem Rusiya və qərb politoloji fikrinin də daim diqqət mərkəzində saxladığı məsələlərdəndir. Rusiyalı müəlliflərindən A.Duqin, S.Çernyavski, S.Baburin, N.Nartov, V.Derqaçev, A.Utkin, K.Qadjiyev, M.Lebedeva, İ.İvanov və başqları dünyada və regionda baş vermiş reallıqları qəbul etsələr də, hadisə və proseslərə Rusiyanın geosiyasi maraqları baxımından qeyri-obyektiv münasibət bəsləməkdən çəkinmirlər. Belə ki, rus müəllifi A.Duqin «Qafqaz düyünündən» bəhs edərkən regionun müasir vəziyyətinin kifayət qədər mürəkkəb olduğunu nəzərə çarpdırır⁵.

K.Qadjiyevə görə isə, H.Əliyevin neft diplomatiyası cənubda Rusiyaya qarşı Azərbaycan-ABŞ-Türkiyə alyansının yaradılmasına xidmət edir. N.Nartov isə açıqcasına yazırdı ki, ABŞ başda olmaqla NATO ölkələri rəhbərləri «laylay çala-çala Rusiyanı Cənubi Qafqazdan sıxışdırıb çıxarmaqdadırlar».

Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmlənməsi, Türkiyə ilə strateji müttəfiqliyin uğurları Qərb müəlliflərinin də diqqətindən yayınmırdı.

³ Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində. B., 1998, 280 s.; Darabadi P.Q., Əliyev N.A. Xəzər bölgəsində geosiyasi rəqabət və Azərbaycan. B.: BAHDM, 2001, 132 s.; Piriye A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik. B.: BDU nəşriyyatı, 2005, 544s.; Nəsirov E. Azərbaycan nefti və beynəlxalq müqavilələr (1991-1999). B., 1999, 104 s.; Nəsbli N. Azərbaycanın geopolitikası və neft. B., 2000, 240 s.; Məmmədov H.B. Dünya siyasəti və beynəlxalq münasibətlər/; elmi red. Həsənov Ə.M. – 2010.

⁴ Pala C. Bakü–Tiflis–Ceyhan. Ham petrol boru hattı prosesinin Hazar Bölgəsi və Türkiyə açısından Önemi // Stratejik Araşdırmalar Dosyası, 2002, sayı 14.; Duyqu Bazoğlu Sezer. Türk-Rus ilişkileri: Düşmanlıktan fəli yaxınlaşmaya. Alan Makovski ve Sabri Sayan, Türkiyənin yeni dünyası.; İst. Alfa yayınları - 2002

⁵ Дугин А. Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мыслить Пространством. М., АРКТОГЕЯ-центр, 2000, 928с.; Гаджиев К. Геополитика Кавказа, / М., Международные отношения, 2001, 464с.; Нартов Н.А., Нартов Б.Н. Геополитика. Учеб. М., ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2007, 527с.; Нартов Н.А., Нартов Б.Н. Геополитика. Учеб. М., ЮНИТИ-ДАНА, Единство, 2007, 527с.; Чернявский П.А. Теория международных отношений. М., Гардарики, 2002, 590 с.; Лебедева М.Н. Мировая политика. Учеб. для вузов. М., Аспект-пресс, 2003, 351 с.

Belə müəlliflərdən Z.Bjezinski, H.Kissincer, B.Koppiters, S.Kornell, A.Kohen və başqlarının əsərlərində regionda baş verənlər daha obyektiv qiymətləndirilir və Azərbaycanın öz milli təhlükəsizliyini və ərazi bütövlüyünü təmin etmək məqsədilə Türkiyə, ABŞ, İsrail və Qərb dövlətləri ilə yaxınlaşmağa cəhd göstərməsinə bəraət verilir. Rusiyanın Qafqaz regionu siyasətindəki bitərəflik və qeyri-tarazlıq regionun Azərbaycan və Gürcüstan kimi dövlətlərini Qərbə istiqamətləndirir, - fikrinə nəinki müasir siyasətsüənslığın bütün istiqamətlərində, habelə Rusiya elmi-siyasi fikrində də rast gəlmək mümkündür ki, bu da problemin real vəziyyətindən xəbər verir⁶.

Tədqiqatın obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyektini regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin yeri və rolu, predmetini isə bu münasibətlərin regional təhlükəsizliyə təsir çevrəsinin araşdırılması təşkil edir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizlik sisteminin yaradılmasında Azərbaycan-Türkiyə qarşılıqlı münasibətlərini, iki ölkə arasında əməkdaşlığın rolu və əhəmiyyətini tədqiq etməkdən ibarətdir. Qarşıya qoyulan məqsəddən çıxış edilərək aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi qərarlaşdırılmışdır:

- Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizlik sistemi və ona olan təhdidlərin xüsusiyyətlərini araşdırmaq;

- regionda Azərbaycanın təhlükəsizlik maraqlarının və Türkiyənin Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında rolunun təhlili;

- Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik probleminin yerinin və əhəmiyyətinin müəyyən edilməsi;

- Azərbaycan-Türkiyə hərbi-siyasi əməkdaşlığının mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsi;

- regionda həyata keçirilən enerji layihələrinin Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına təsirinin araşdırılması;

- regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin nizamlanmasının vacibliyinin müəyyən edilməsi;

⁶ Бжезинский З. Великая шахматная доска: господство Америки и его геостратегические императивы. Пер. с англ. О.Ю.Уральской. - М.: Международные отношения, 1998.; Бжезинский З. Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство - Издательство "Международные отношения", 2010.; Киссинджер Г. Дипломатия. М: "Ладомир", 1997 - 849 с.;

Tədqiqatın nəzəri - metodoloji əsasları: Tədqiqat zamanı əsasən region dövlətlərinin rəhbərlərinin çıxışlarına, müraciətlərinə, bəyanatlarına, arxiv sənədlinə, beynəlxalq hüquqi aktlara, beynəlxalq təşkilatların qərarlarına, dövrü mətbuata müraciət olunmuşdur. Xüsusilə də ümummilli lider Heydər Əliyevin və Respublika Prezidenti İlham Əliyevin əsərləri, çıxışları, məruzələri və bəyanatlarına daha geniş yer ayrılmışdır. Bundan başqa, Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinin və Milli Məclisin cari arxiv sənədləri, habelə, Türkiyə və Rusiya səfirliklərindən götürülmüş sənədlər dissertasiyanın mənbəşünaslıq bazasını təşkil etmişlər.

Mövzu ilə bağlı azərbaycanlı və xarici tədqiqatçıların elmi əsərləri də dissertasiya işinin ciddi mənbəşünaslıq bazasını təşkil etmişdir.

Mövzunun xarakterinə uyğun olaraq tədqiqat zamanı siyasi elmin kompleks tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. Bunlardan tarixi, komparativistika, proqnozlaşdırma, ekspert təhlil və s. kimi metodları qeyd etmək olar. Problemin araşdırılmasında həmçinin beynəlxalq şəraitin təhlili metodlarından, xüsusilə siyasi analiz, empirik və nəzəri-konseptual yanaşma, materialların öyrənilməsinin müqayisəli və sistemli təhlili metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- dissertasiyada Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik sistemin formalaşmasına təsiri səviyyəsi və perspektivləri ilk dəfə kompleks şəkildə tədqiq edilmişdir;

- Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyinə olan təhdidlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur və təhlil edilmişdir;

- müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan və Türkiyə arasında strateji əməkdaşlıq regional təhlükəsizliyin ən başlıca təminatçısı rolunda çıxış edir;

- tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Cənubi Qafqaz regional təhlükəsizlik sisteminin mahiyyətinə və formalaşdırılması prinsiplərinə dünya dövlətlərinin fərqli yanaşmaları mövcuddur;

- Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin ədalətli tənzimlənməsi prosesində ikili standartların tətbiqi dünyanın aparıcı dövlətlərinin Cənubi Qafqaz regionun təhlükəsizliyinə laqeyd münasibətlərinin göstəricisi kimi səciyyələndirilmişdir;

- Azərbaycan-Türkiyə-Gürcüstan əlaqələrinin inkişaf etdirilməsi gələcəkdə müəyyən bir regional blokun yaranmasını şərtləndirə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti: İşdə toplanmış material və sənədlər, əsas müddəalar və nəticələr XİN-in müvafiq idarələrinin praktiki fəaliyyətində, Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunun digər subyektləri ilə regional əməkdaşlıq proqramlarında iştirakının təmin olunmasında, strateji tərəfdaşlarla münasibətlərin inkişaf yollarının araşdırılması və müəyyənləşdirilməsində, elmi-nəzəri araşdırmaların aparılmasında, regional və milli təhlükəsizlik məsələlərinin əlaqələndirilməsində, habelə müvafiq xarici siyasət konsepsiyasının hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin materialları və elmi nəticələrindən beynəlxalq münasibətlər, tarix, siyasətşünaslıq və geosiyasətlə məşğul olan tədqiqatçılar və mütəxəssislər tərəfindən ali məktəblərdə müvafiq problem üzrə mühazirə və seminarların keçirilməsində, dərş vəsaitlərinin və proqramların yazılmasında, praktik xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olan idarə, müəssisələr və şəxslərin reallıqların öyrənməsində istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın aprobasiyası: Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin “Beynəlxalq münasibətlər” kafedrasında müzakirə edilmiş və müdafiəyə tövsiyə olunmuşdur. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin Azərbaycanda və xaricdə nəşr etdirdiyi elmi əsərlərində, keçirilən elmi-praktik konfransların materiallarında əks olunmuşdur.

Tədqiqat işinin strukturu: Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı konkret punktlarla əsaslandırılır. Göstərilir ki, regional təhlükəsizliyin təmin olunması Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərinin səviyyəsindən birbaşa asılıdır. Bunu əsaslandırmaq üçün iki dövlət arasındakı əlaqələrin xarakterinin hərtərəfli tədqiq edilməsi böyük aktuallıq kəsb edir.

Dissertasiyanın I fəslı “**Cənubi Qafqaz regionuna mövcud təhdidlərin səciyyəsi**” adlanır. Bu fəslin “**Regional təhlükəsizliyə təhdidlərin ümumi xüsusiyyətləri**” adlanan birinci paragrafında Qafqazın təhlükəsizliyinə təsir edən amillərin xüsusiyyətləri təhlil edilir. Qeyd olunur ki, Cənubi Qafqaz regionu müxtəlif hərbi, siyasi və təhlükəsizlik maraqlarını və güc mərkəzlərini özünə cəlb edən strateji məkana çevrilmişdir. Regionun geosiyasi vəziyyəti və bölgədəki ölkələrin inkişaf səviyyəsi, ilk növbədə, regional

təhlükəsizlik probleminin həllindən və bölgədəki sabitlikdən asılıdır. Öz növbəsində sabitlik də bölgədəki potensial şəkildə mövcud olan münaqişə ocaqlarının həllindən asılıdır. Belə münaqişələrə Dağlıq Qarabağ, Abxaziya, Cənubi Osetiya və Çeçenistan münaqişələrini misal göstərə bilərik, hansılar ki, nisbi sabitliyi hər an poza biləcək faktordur. Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi və ona bənzər münaqişələrin yaranması regionda təhlükəsizliyin təmin olunmasına ciddi əngəl yaradır.

Azərbaycan torpaqlarının Ermənistan tərəfindən işğalı artıq dünya ictimaiyyətinin qəbul etdiyi faktdır. Bu, beynəlxalq və regional təşkilatların məlum qətnamələrində öz əksini tapmışdır. Regionun böyük dövlətlərindən olan Rusiya ilə Ermənistan arasında hərbi müttəfiqlik münasibətlərinin mövcud olması və Rusiyanın davamlı olaraq Ermənistanı silahlandırması bütövlükdə regional təhlükəsizliyə ciddi təhdid yaradır. Rusiya ilə Ermənistan arasında hərbi əməkdaşlıq haqqında razılaşma, Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatında iştirak, Ermənistan ərazisində xarici hərbi qüvvələrin mövcudluğu Cənubi Qafqaz dövlətlərinin təhlükəsizliyinə zəmanət verə bilməz. XX əsrin sonlarından Qafqazda təhlükəsizlik problemi ciddi şəkildə aktuallaşmışdır. Son dövrlər regionda təhlükəsizliyin hər üç səviyyəsində – şəxsi, cəmiyyət və dövlət, təhdidlər artmışdır. Bu da öz növbəsində regional təhlükəsizliyə ciddi təsir etmişdir.

Birinci fəslin **“Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik sistemi və Azərbaycan dövlətinin milli maraqları”** adlanan ikinci paraqrafında Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyə malik olması önə çəkilir. Azərbaycan Qafqazın, Xəzər-Qara dəniz hövzəsinin, Avroasiyanın və bütövlükdə global dünyanın mühüm geosiyasi, geoiqtisadi və geostrateji əhəmiyyət kəsb edən bölgəsində yerləşir. Bu baxımdan, bir dövlət kimi onun milli maraqları, milli təhlükəsizliyi region və global dünya maraqlarından təcrid olunmuş şəkildə təmin oluna bilməz.

Regionun böyük dövlətləri olan İran, Rusiya və Türkiyə ilə həmsərhəd olması Azərbaycanın beynəlxalq münasibətlər sistemində cərəyan edən mühüm siyasi hadisələrin aktiv iştirakçısına çevrilməsinə gətirib çıxartmışdır. Bunun bariz nümunəsi kimi son dövrlər İran ətrafında gedən hadisələri göstərə bilərik. İranın şimal qonşusu olan Azərbaycanın bu mövqeyi xarici qüvvələr, xüsusilə də İsrail və ABŞ tərəfindən ona olan diqqəti artırmışdır. Belə şəraitdə Azərbaycanın xarici siyasətində üstünlük verdiyi balanslaşdırılmış

siyasi xəttin həyata keçirilməsi olduqca çətinləşir. Belə ki, Azərbaycan bir tərəfdən öz qonşuluğunda yerləşən, tarixi, dini, mədəni və s. bağlarımızın olduğu İranın maraqlarının nəzərə alınması, digər tərəfdən də Azərbaycanın son dövrlər siyasi və iqtisadi cəhətdən əsas partnyorlarından birinə çevrilmiş, güclü erməni diasporuna qarşı əsas tərəfdaşı olan, milli maraqlarının təmin olunması məqsədilə xarici ölkələrdə, əsasən də ABŞ-da lobbichilik siyasətinin formalaşdırılmasında çox yaxın dəstəkçi rolunu oynayan İsrailin maraqlarının nəzərə alınması seçimi qarşısında qalmışdır.

Türkiyə ilə Azərbaycanın birgə həyatı əhəmiyyətli maraqlara malik olması və bu maraqlar ətrafında sıx strateji mütəffiqliyin qurulması iki dövlət arasında təminatlı və rahat kommunikasiyanın mövcudluğunu tələb edir. Artıq qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan ərazisinin əsas hissəsi ilə Türkiyə arasında sərhəddin olmaması ən səmərəli şəkildə və ya ən yüksək səviyyədə yaxınlaşmanı məhdudlaşdırır. Bu baxımdan, Gürcüstanın da Azərbaycan üçün önəmi qabarıq şəkildə özünü biruzə verir.

Azərbaycanın regional təhlükəsizlik məsələsinə yanaşması birmənalıdır - Qafqaz regionunun müxtəlif güc blokları arasında bölünməsinin qarşısını almaq. Azərbaycan bu mövqeyini 1993-cü ildən başlayaraq ardıcıl şəkildə həyata keçirmiş, bölgə ölkələrinin ərazisində xarici qoşunların və hərbi bazarların yerləşdirilməsi, Qafqazın silahlandırılması əleyhinə çıxış etmiş və öz mövqeyini 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul sammitinin yüksək tribunasından bəyan etmişdir. Tədbirdə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının o vaxtkı prezidenti, ümummilli lider Heydər Əliyev regionda Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Paktının yaradılması təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. Bu təşəbbüsə görə, Təhlükəsizlik Paktını Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Rusiya, Türkiyə və ABŞ imzalamalı idilər. Təbii ki, Azərbaycanın regionun təhlükəsizliyi ilə bağlı təşəbbüskar rolunda çıxış etməsini və proseslərə müdaxiləsini həzm edə bilməyən Rusiya və regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasından kənarda qalan İran bunu birmənalı şəkildə qəbul etmədi.

Beləliklə, regionda sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olmasında Azərbaycan daha çox maraqlıdır. İmzalanmış müqavilələrin işləməsi, nəinki Azərbaycanın, bütövlükdə regionun çiçəklənməsi üçün ilk növbədə regional təhlükəsizlik kontekstində milli təhlükəsizlik təmin olunmalıdır.

Birinci fəslin III paragrafı **“Cənubi Qafqaz təhlükəsizlik sisteminin formalaşması istiqamətində Türkiyənin mövqeyi və**

siyasəti” adlanır. Burada regionun təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasında Türkiyənin rolu araşdırılır. Nəzərə çatdırılır ki, regionun vacib aktorlardan biri də Türkiyə Cumhuriyyətidir. Cənubi Qafqaz Türkiyə üçün təhlükə yarada biləcək ərazi olaraq qalır. Tarix boyunca Qafqaz bölgəsində çaxnaşmalar və qarışıqlıqlar, xüsusilə Ermənistanla həmişə gərgin olan münasibətlər Türkiyənin bölgədəki milli maraqlarının qorunması üçün ciddi problemlər yaradır.

Türkiyənin postsovet dövründə Qafqazdakı maraqlarının əsasında B.Arasın sözləri ilə desək “həyati vacib enerji resurslarının çıxışını təmin etmək, enerji resursların tranzit gəlirlərinin əldə olunması və Azərbaycan, Türkmənistan və Qazaxıstan kimi yeni bazarların əldə olunması” durmuşdur. Bu planda transregional kommunikasiya layihələrinin reallaşdırılması, xüsusən də Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Tbilisi-Ərzurum Türkiyənin gələcəyi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bunlardan əlavə Qafqaz bölgəsi soyuq müharibədən sonra Avroasiyada qurulan enerji çatdırma koridorlarının kəsişdiyi nöqtədə yerləşir ki, bu bölgəyə olan marağın birə beş artması üçün əsasdır. Qeyd etmək lazımdır ki, SSRİ-nin süqutundan sonra Türkiyə müstəqillik qazanmış Qafqaz dövlətlərini tanımaqla yanaşı, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan dövlətləri ilə münasibətlər qurmağa başlayır. Bu çərçivədə Türkiyə bu dövlətlərin müstəqilliklərinin və ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması, iqtisadi potensiallarının artırılması, NATO, Avropa Şurası və Qara Dəniz İqtisadi Birliyi kimi nüfuzlu beynəlxalq və regional təşkilatlara inteqrasiyasının sürətləndirilməsi üçün əlindən gələni edir. Türkiyənin bu siyasətinin səbəbi yeni dövlətlərin dünyada qloballaşma prosesinə qoşularaq güclənməsi və Rusiyanın bölgədəki nüfuzunun azaldılmasıdır.

Hal-hazırda Azərbaycan və Türkiyə vahid, iqtisadi, xarici siyasət və müdafiə sistemi yaradaraq, beynəlxalq arenada vahid şəkildə iştirak edirlər. Buna görə rus alimlərin fikrincə “erməni faktoru” həm Türkiyənin, həm də Azərbaycanın xarici siyasət prioritetlərində mövcud olacaqdır. Lakin Türkiyə dövləti ilə Ermənistan arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması qaçılmazdır.

Ermənistan-Türkiyə münasibətlərindəki ziddiyyətlərə səbəb olan başlıca məqam Ermənistan tərəfindən Türkiyənin özünə olan ərazi və uydurma soyqırımı iddiaları ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, Ermənistan və onun koordinasiya etdiyi erməni terror təşkilatları Türkiyənin milli təhlükəsizliyi üçün real təhdid yaradırlar.

Türkiyənin həmsərhəd olduğu İran və İraqla da münasibətləri kifayət qədər dayanıqsızdır. İraqla Türkiyə arasında münasibətlər Səddam rejimi devrildikdən sonra inkişafa doğru getsə də, gərginlik hələ də aşkar sezilir. Belə ki, İraqla həmsərhəd olan Türkiyə torpaqlarında kürd məsələsi hələ də qalmaqdadır.

Vaşinqtonda baş verən 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra ABŞ Ankara ilə hərbi siyasi münasibətləri daha da genişləndirmişdir. Türkiyə-ABŞ dialoqunda başlıca məsələ kimi Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin təmin olunması və əmin-amanlığın yaranmasına maneəçilik törədən məsələlərdən birinin Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi olduğu həmişə qeyd edilir.

2002-ci ilin yayında Türkiyənin baş naziri B.Ecevitin Amerika Birləşmiş Ştatlarına 4 günlük səfər çərçivəsində hazırlanmış proqrama uyğun olaraq, müzakirə olunan məsələlərlə yanaşı Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik məsələləri də mərkəzi yer tutmuşdu. Türkiyənin müttəfiqi olan böyük dövlətlər ondan özlərinin regionda strateji maraqlarını təmin olunması üçün istifadə etməklə Türkiyəni böyük siyasətin icraçı dövlətinə çevirmişlər. Türkiyənin Cənubi Qafqaz - Xəzər hövzəsi siyasətində müstəqil geosiyasi subyektə çevrilməsi regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında onun rolunu və imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artırmaqdadır.

Dissertasiyanın II fəslı “**Azərbaycan-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi məsələsi**” adlanır. Bu fəslin **Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətində Azərbaycanla müttəfiqlik münasibətlərinin əhəmiyyəti**” adlanan birinci paragrafında qeyd olunur ki, XX əsrin 90-cı illərindən etibarən yaranmış yeni şəraitdə Türkiyə Qərb-Şərq xətti üzrə, ilk növbədə postsovet məkanındakı türkdilli dövlətlərin birliyi uğrunda çoxvektorlu mübarizəyə başladı ki, bu mübarizədə Qərb-Şərq dəhlizinin formalaşmasında Cənubi Qafqazın rolu olduqca böyük idi. Bu dəhliz ilk növbədə Rusiyanı Cənub müttəfiqlərindən qəti olaraq ayırırdı. Əgər Rusiya soyuq müharibənin başa çatması ilə bağlı götürdüğü öhdəliklərə sadıq qalsaydı, Türkiyənin Azərbaycan və Gürcüstanın simasında müttəfiq axtarışına ehtiyacı olmazdı.

Rusiya ilkin vaxtlarda Xəzər hövzəsi ilə bağlı bir sıra məsələlərdə Azərbaycanın əleyhinə gedirdisə, hazırda mövqelərində yumuşalma hiss edilməkdədir. Belə ki, Rusiya ilk növbədə regional enerji layihələrindən kənarda qalmamaq üçün ciddi addımlar atdı, hökumətlə rus transmilli şirkətləri arasında ziddiyyətlər özünü göstərməyə başladı və bu Rusiya-İran münasibətlərinə də tezliklə öz

təsirini göstərdi. Rusiya bölgəyə yeni güc mərkəzlərinin gəlişinin qarşısını almaq üçün Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsini (KTM) genişləndirmək kursunu götürmüşdür. 1992-ci ilin 15 mayında Daşkənddə MDB-yə üzv olan 6 ölkə - Rusiya, Ermənistan, Qazaxstan, Qırğızistan, Tacikistan və Özbəkistanın yaratdığı quruma sonradan Azərbaycan 14 sentyabr 1993-cü ildə, Gürcüstan 9 dekabr 1993-cü ildə, Belarus isə 31 dekabr 1993-cü ildə müşahidəçi qismində qoşıldılar. Lakin KTM-nin prinsipləri, məramı və şərtləri Bakı ilə Tbilisini qane etmədiyindən, onlar tezliklə təşkilata üzvlükdən imtina etdi və 1999-cu ildə müşahidəçi qismində iştirakı dayandırdı. Eyni addımı Özbəkistan da atdı. Azərbaycanın KTM-nə qoşulmaması ölkənin geosiyasi maraqları ilə yanaşı, həm də işğalçı Ermənistanın bu qurumda təmsil olunması ilə bağlı idi.

Türkiyənin Xəzər hövzəsində, habelə Mərkəzi Asiyada strateji maraqlarının böyüklüyünə və Azərbaycanla tərəfdaşlığına baxmayaraq regionda yaranmış mürəkkəb konfiqurasiya və böyük güclərin rəqabəti türk diplomatiyasından olduqca incə fəaliyyət göstərməyi tələb edirdi. Təsadüfi deyildi ki, Şimali Qafqazda rus-çexen müharibəsinin qaynar çağlarında Türkiyə Rusiya ilə terrorizmə qarşı birgə mübarizə ilə bağlı danışıqlar aparmış, hətta 1996-cı ilin dekabrında «Terrorizmə qarşı birgə mübarizə haqqında» Rusiya-Türkiyə memorandumu imzalanmışdı.

Ümumiyyətlə, Türkiyə region uğrunda geosiyasi mübarizənin bütün iştirakçılarının ciddi rəqiblərindən biridir. Azərbaycan-Türkiyə tərəfdaşlığı regional münasibətlərin bütün sahələrinə təsir göstərmək gücündədir ki, bunların içərisində energetika sahəsində tərəfdaşlıq zaman-zaman öz aktuallığını itirməyəcəkdir.

İkinci fəslin ikinci paragrafi **“Regional təhlükəsizlik sahəsində Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının genişləndirilməsi”** adlanır. Bu paragrafda qeyd edilir ki, Sovet rejiminin iflas etdiyi dövrdən etibarən Cənubi Qafqaz dövlətləri həm regionun, həm də dünyanın böyük dövlətlərinin maraq dairəsində idilər. Qafqazda nüfuz məsələsində güclənməsində Türkiyə regiondakı digər rəqibləri olan Rusiya və İrana qalib gəldi. Bunun əsas səbəbi Rusiya və İranın yeni dövlətlərə, xüsusən də, Azərbaycana olan təcavüzkar siyasətindən fərqli olaraq Türkiyənin daha dostcasına, regionda təhlükəsizliyin qorunmasına doğru yönəldilmiş siyasət yeritməsidir.

Ümumiyyətlə, Türkiyənin Qafqaz siyasətində Azərbaycan mühüm yer tutur. Buna daha çox etnik, milli, dini yaxınlıq, tarix boyu davam etmiş qardaşlıq münasibətləri daha çox təsir göstərmişdir.

Bu iki ölkə arasında sıx tarixi bağlılığı ümummilli lider Heydər Əliyev daha lakonik şəkildə qeyd etmişdi: “Biz bir millət, iki dövlətlik”. Onu da xatırlatmaq yerinə düşərdi ki, Türkiyənin Qafqaz maraqları daima Rusiya, Ermənistan və İranın maraqları ilə kəskin şəkildə toqquşur.

Türkiyənin müasir problemlərindən biri də Ermənistanla bağlıdır. Dünya ictimaiyyətinin nəzərlərini Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalına yönəltmək məqsədilə Türkiyə ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində Ermənistanla sərhədlərini bağlamışdı, bu da ilk növbədə Avropa İttifaqı ilə bugünədək davam edən ziddiyyətlərə gətirib çıxarmışdı. “Qondarma erməni soyqırımı” hazırda Türkiyəyə qarşı diplomatik silah kimi istifadə olunur. Məhz bir çox ölkələrin bu “qondarma soyqırımı” tanıması həmin ölkələrin Türkiyə ilə olan münasibətlərində uçurumlar yaradıb.

Türkiyədən fərqli olaraq Azərbaycanın balanslaşdırılmış siyasətdə səhvlərə yol verməməsi onun dünya dövlətləri ilə müsbət əlaqələrinə xələl gətirməmişdir. Amma Türkiyə kimi, Azərbaycan da terrorun ən çox yaşandığı dövlətlərdəndir. Belə ki, ötən əsr ərzində milyonlarla soydaşının ermənilər tərəfindən qətlə yetirilməsi, 1988-ci ildə Ermənistanın elan etmədən işğalçı müharibəyə başlaması, dünyanın hələ də əsl hüquqi qiymət vermədiyi Xocalı soyqırımı, milyonlarla vətəndaşının öz tarixi torpaqlarından qovulması bu terrorun ən bariz nümunəsidir.

Azərbaycan–Gürcüstan əlaqələri də Türkiyə ilə olan əlaqələr qədər qədimdir. Lakin Türkiyə ilə olan əlaqələrdən fərqli olaraq, orta əsrlərdə Azərbaycan–Gürcüstan əlaqələri ziddiyyətli idi və hər iki ölkə arasında hərbi toqquşmalar adi hala çevrilmişdi. Lakin hər iki dövlətin XVIII-XIX əsrlərdə çar Rusiyası tərəfindən işğalı bu kəskin münasibətlərə mülayimlik gətirdi. Belə ki, müstəmləkə sisteminə qarşı olan ümumi mübarizə hər iki xalqın tarix boyu mövcud olmuş mübarizəsinə mehriban qonşuluq əlamətləri gətirdi. 1918-ci ildə əsarətdən xilas olan hər iki ölkə regionda təhlükəsizliklə bağlı məsələlərə ciddi fikir verirdilər. 1919-cu ilin iyununda Denikin “kөнüllүләр ordusu” Şimali Qafqaza yaxınlaşanda Azərbaycan və Gürcüstan hökumətləri Tiflisdə Denikin təhlükəsinə qarşı hərbi-müdafiə paktı imzalamışdılar. Həmişə Qafqazda separatçı rol oynayan Ermənistan isə bu pakta qoşulma hüququ olduğu halda bundan imtina etdi.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa edib beynəlxalq hüququn subyektinə çevrildikdən sonra Bakı-Ankara münasibətləri

keyfiyyətə yeni mərhələyə daxil oldu. Türkiyə Azərbaycanın üzləşdiyi bir-birindən ağır problemlərin həllində yardımçı oldu, beynəlxalq aləmdə köməyini əsirgəmədi. Artıq Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri tam təşəkkül tapmışdır və dövlətlərarası əlaqələrdə başqa ölkələrə nümunə ola bilər. Ölkəmizin demokratik dəyərlərə qovuşmasında, bazar iqtisadiyyatına keçməində Türkiyənin rolu böyükdür.

Belə bir siyasi reallıq fonunda Azərbaycan Respublikası hərbi, siyasi, informasiya, iqtisadi və ekoloji gücünü dönmədən artırılmalı, elə bir səviyyəyə yüksəlməlidir ki, yaxın gələcəkdə regionda geosiyasi vəziyyətin qismən dəyişməsindən sonra onunla müharibənin «dili» ilə danışmağa heç kəsin cürəti çatmasın.

Dissertasiyanın III fəslı **“Beynəlxalq enerji layihələrinin “Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına təsiri”** adlanır. Bu fəslin **“Regional təhlükəsizliyin beynəlxalq enerji layihələri ilə bağlılığı”** adlanan birinci paraqrafında göstərilir ki, Müasir dünyada enerji təhlükəsizliyi yalnız iqtisadi amil deyil, dünyanın gələcəyini həll edən siyasi və bəşəri amildir. Bugün neft ölkənin siyasətində “qızıqsıdırıcı” yox, “partladıcı” əhəmiyyət daşıyır. Bəşəriyyət inkişaf etdikcə, enerji təhlükəsizliyi hər bir millətin, dövlətin əsas prioritetinə çevrilir. Əgər dünya müharibələri dünyanı yenidən bölüşdürmək, yeni bazarlar əldə etmək üçün başlanmışdısa, indi böyük və kiçik müharibələr enerji mənbələrinə sahib olmaq üçün aparılır. Hər bir dövlət öz müstəqilliyini, xalqının gələcəyini təmin etmək məqsədinə daha çox karbohidrogen ehtiyatlarına sahib olmaq istəyir. Əgər dövlətin karbohidrogen ehtiyatları, Türkiyə və Gürcüstan variantında olduğu kimi məhduddursa, enerji təhlükəsizliyi millətin “ölüm-dirim” məsələsinə çevrilir. Minilliyin əvvəllərində Rusiya ilə Ukrayna arasında baş verən “qaz müharibəsi”, bəzi ölkələrin neft-qaz məsələsini siyasi alver mənbəyinə çevirməsi enerji təhlükəsizliyinin ümumbəşəri problem olduğunu bir daha sübut etdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin uğurlu neft strategiyası və bu strategiyanın Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi Azərbaycanın mövqelərini əhəmiyyətli dərəcədə möhkəmləndirmişdir. 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması, 1997-1999-cu illərdə Azərbaycan neftinin Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa kəmərləri vasitəsilə dünya bazarına nəql olunması bu uğurlu strategiyanın irəlilə doğru daha bir addımı idi. XX əsrin sonlarından başlayaraq beynəlxalq

arenada cərəyan edən proseslərin əsas mahiyyəti aparıcı güc mərkəzlərinin global enerji resurslarına nəzarəti təmin etməsi üzərində qurulmuşdur. Böyük strateq Heydər Əliyev yaxşı bilirdi ki, o dövrdə respublikanın tam müstəqilliyi və bir çox dövlətçilik problemlərinin həlli, o cümlədən Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi, əsasən aparıcı Qərb dövlətlərinin səyi ilə gerçəkləşə bilər.

Hazırda Azərbaycanın neft və qaz istehsalını artırması, bununla əlaqədar olaraq ixracın kəskin sürətdə artması nəzərə çarpır. Təbii ki, bu da öz növbəsində fəaliyyət göstərən neft kəmərlərinin yetərsizliyinə səbəb olurdu. Azərbaycan neftinin Avropa bazarlarına maneəsiz nəqli məsələsi həmin neftin çıxarılması qədər vacib iqtisadi, siyasi və global əhəmiyyət kəsb edən bir məsələdir. Bu zaman yeni bir kəmərin çəkilməsi planlaşdırıldı. Lakin mümkün marşrutlar içərisində Azərbaycan–Gürcüstan–Türkiyə marşrutunun seçilməsi də təsadüfi deyil. Strateji neftin nəqlini İrana etibar etməyən ABŞ və Avropa dövlətləri, o cümlədən iqtisadi siyasi maraqlarını, Azərbaycanla strateji müttəfiqlik əlaqələrini ön plana çəkən Türkiyə, nəhayət, təhlükəsiz kəməri istəyən Azərbaycan Bakı-Tbilisi-Ceyhan məsələsini ısrarla ortaya qoyur. Gürcüstan və Rusiyaya gedən neftin sonradan Qara dəniz vasitəsilə Avropaya çıxarılması zamanı Türkiyə ərazisində yerləşən Bosfor və Dardanel boğazları son dərəcə önəmli əhəmiyyət daşıyır.

Ekologiyaın pozulması global məsələyə çevrildiyindən Türkiyə də bu sahədə öz fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirir və bu zaman o, boğazlara məhdudiyyət qoymalı olur. Planlaşdırılan BTC əsas ixrac neft kəməri isə müstəqil kəmərdir və heç bir məhdudiyyət olmadan təxminən 50 milyon tondan çox nefti Avropaya çıxarmağa qadirdir. Məhz bu müstəqilliyinə görə, Qazaxıstanın BTC-yə qoşulması və Kaşaqan neftinin Avropaya bu kəmərlə çıxarılması məsələsi reallaşmış, Azərbaycanla müxtəlif xarakterli sazişlər imzalanmışdır. H.Əliyevin neft və kommunikasiya diplomatiyasının başlıca uğurlarından biri də Azərbaycanın beynəlxalq neft şirkətləri ilə 34 müqavilə imzalamasıdır.

Xəzər neftinin Avropa bazarlarına nəqlində müstəsna rol oynayacaq global enerji layihəsinin icrası prosesinin uğurla başa çatdırılması - Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) əsas ixrac neft boru kəmərinin tam istismara verilməsi müstəqil Azərbaycanın çağdaş tarixinin ən parlaq səhifələrindən biri olmaqla, ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük uzaqgörənliklə irəli sürdüyü yeni neft

strategiyasının əyani şəkildə gerçəkləşdiyinin təsdiqinə çevrilmişdir. Bu möhtəşəm tədbir siyasi və geoiqtisadi önəminə görə “Əsrin müqaviləsi”ndən sonra ikinci böyük tarixi hadisə olub, təkcə Azərbaycan üçün yox, bütövlükdə region və Qərbin aparıcı dövlətləri üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Beləliklə, hadisələrin və proseslərin təhlili göstərir ki, regional təhlükəsizlik məsələsində Azərbaycan ən optimal variantı seçib. Belə ki, neft və qaz əsas ixrac kəmərlərinin inşası, Qərb kapitalının regiona axını Azərbaycanın dünya inteqrasiya proseslərinə qoşulması və s. Rusiyanı özünün Qafqaz siyasətində ABŞ və Qərb faktoru ilə hesablaşmağa məcbur edir. Baş vermiş dəyişikliklərə baxmayaraq, Rusiya yenə də regionda təhlükəsizlik problemlərinin həllində həlledici rol oynayır və bu rolu güzəştə getmək istəmir.

Üçüncü fəslin **“Xəzərin statusu məsələsinin və regiondakı digər iqtisadi və siyasi xarakterli proseslərin regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına təsiri”** adlanan ikinci paragrafında regionda gedən siyasi, iqtisadi proseslərin regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşmasına hansı səpkidə təsir etməsi, eyni zamanda Xəzər məsələsinin hələ də açıq qalmasının təhlükəsizliyə təsiri tədqiq edilir. Qeyd olunur ki, Xəzər dənizindən istifadə 1921-ci il rus-İran və 1940-cı ildə Sovet-İran razılaşmalarına əsaslanmışdır. Lakin dənizin dibindəki resursların istifadəyə verilməsi haqqında bu razılaşmalarda hər-hansı bənd yoxdur. Belə bir hüquqi sənədin olmadığı üçün heç kimi qanunsuzluqda günahlandırmaq olmaz. Xəzər dənizi hövzəsinin istifadəyə verilməsi haqqında yeni razılaşmanın imzalanması İranın təşəbbüsü ilə 1992-ci ildə, SSRİ dağıldıqdan dərhal sonra irəli sürmüşdü. Hələ 1993-cü ilin payızında Xəzər dənizinin statusu ilə bağlı onun ərazi sularının 10 mil zona və neft çıxarılması sahildən 120 mildən müəyyənləşməli idi. Əgər hüquqi cəhətdən Xəzər dənizini göl hesab etsək, onda beynəlxalq hüquq normaları ona aid edilmir. Digər tərəfdən, əgər Xəzər dənizi sərhəd dənizidirsə, onda azad şəkildə dünya okeanına çıxışı olmalıdır.

Neft boru xətlərinin çəkilişi və onun marşrutu ilə də bağlı bir sıra problem və fikir ayrılıqları qonşu iri dövlətlər arasında da mövcud idi. Belə ki, əvvəldə Qərb dövlətləri neft borularının Dağlıq Qarabağdan, Azərbaycandan, Ermənistandan, Naxçıvandan və Türkiyə ərazisindən keçməsinin tərəfdarı olaraq belə yolla Ermənistan, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunmasına və Ermənistanın Rusiyanın təsiri altından çıxmasına nail

olmağa çalışırdılar. Lakin Qərbin bu münaqişənin həll olunmasında aktivləşməsinə başladıqdan sonra: 1992-ci ildə ATƏT-in Minsk qrupunun yaradılması, 1993-cü ildə Amerika-Türkiyə-Rusiya təşəbbüsü (3+1) və Minsk qrupunda 3 dövlətin (İtaliya, İsveçrə, Finlandiya) dəyişdirilməsi, Ermənistanın bu marşruta razılıq verməməsi (torpaq əvəzinə neft təklifinin qəbul edilməməsi) və Azərbaycanın da qəti şəkildə buna narazılığı geosiyasi səhnədə çox şeyi dəyişdi.

Ermənistanın mövqeyi, Azərbaycan və Türkiyənin bu mövqeyə münasibəti Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində gedirdi. Belə ki, hətta Ermənistanla Türkiyə arasında protokolların imzalanmasına baxmayaraq, Ankara Türkiyə-Ermənistan münasibətlərinin düzəlməsini Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli yolunda getdiyini bildirərək öz mövqeyindən ilkin vaxtlarda belə dönməmişdi. Türkiyənin Ermənistanla münasibətlərin stabilləşdirilməsinə yanaşması Ankaranın Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həll olunmasında sülhməramlı qüvvələrin tərkibində iştirak etməklə də aydınlaşdırmaq olar. Bu baxımdan Türkiyə yeni neft boruların Ermənistandan keçməsi ilə Azərbaycanla Ermənistan arasında məcburi də olsa sülh yaranacağına və regionda iqtisadi maraqlardan irəli gələrək sabillik olacağını fikirləşir. Lakin Ermənistan belə bir iqtisadi təklifə razılaşmağa hazır olsa da bu onun siyasi maraqları və Dağlıq Qarabağ hesabına və gələcəkdə tam şəkildə neft borularını öz nəzarəti altına almağa çalışan Moskva kimi müttəfiqinin itirilməsi hesabına olma etimalı razılaşa bilmir.

Ümumiyyətlə, dünyanın geosiyasi və geoiqtisadi əhəmiyyətə malik regionların ətrafında gedən diplomatiya siyasəti mübarizədə güc və siyasət biri digərinin alternativini kimi çıxış edir, «regional oyun qaydalarını» isə bir qayda olaraq «böyük oyunçular» müəyyənləşdirirlər. Bununla belə, Azərbaycanın təmsalında region oyunçularının böyük oyunçuları istiqamətləndirmək bacarığı istisna təşkil edir. XX yüzilliyin 90-cı illərində baş vermiş məlum hadisələrdən sonra bütövlükdə Qafqazın ərazisində XIX yüzilliyin əvvəllərindəkinə bənzər «böyük» və «yeni böyük» oyunlar başladı ki, nəticələri özünü hələ illər boyu hiss etdirəcəkdir.

İşin nəticə hissəsində ümumilikdə dissertasiyada tədqiq olunan məqamların aşağıdakı yekun nəticələri verilir və tövsiyələr irəli sürülür:

- Azərbaycanın regional təhlükəsizlik məsələsinə yanaşması

birmənalıdır. Yəni Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionun müxtəlif güc blokları arasında bölünməsinin qarşısını almağa çalışır. O, region dövlətlərinin kiminsə təsiri altına düşməsinə qarşı çıxır və bərabər hüquqlu münasibətlərin qurulmasına səy göstərir;

- Rusiyanın və İranın ciddi səylərinə baxmayaraq ümummilli lider Heydər Əliyev BTC kəmərinə layihələşdirərkən elə dövlətləri seçmişdir ki, həmin neft kəməri gələcəkdə istər Azərbaycanın, istərsə də regionun digər dövlətlərinin təhlükəsizliyinə xələl gətirməsin;

- potensial münəfişə ocaqlarının mövcudluğunun davam etməsi nə Qafqazda regional əməkdaşlığın yüksək səviyyədə reallaşdırılmasına, nə də region dövlətlərinin Avropa inteqrasiya proseslərinin davamlı iştirakçısına çevrilməsinə imkan vermir və verməyəcəkdir;

- Aparılmış tədqiqat göstərir ki, Cənubi Qafqaza regiona inteqrasiya gec-tez konfigurasiya dəyişikliklərini şərtləndirəcəkdir. Azərbaycan diplomatiyasının uğurlu fəaliyyəti nəticəsində Gürcüstan və Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlıq artıq yeni fazaya daxil olmuş və hadisələr bu çoxtərəfli əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində inkişaf edir.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr olunmuş aşağıdakı əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan-Türkiyə, Monoqrafiya, Bakı: Çarşıoğlu, 2004, (Redaktor və məsləhətçi: AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. N.Q.Cəfərov), 104 səh.

2. Müasir dövrdə Azərbaycan Türkiyə münasibətləri, Monoqrafiya, Bakı: Araz, 2006, (Elmi redaktoru: t.e.d., prof. A.N.Abbasbəyli, rəyçi: t.e.d., prof. P.Q.Darabadi), 214 səh.

3. Azərbaycan Türkiyə əməkdaşlığının gələcək perspektivləri. // Tarix və onun problemləri – nəzəri, elmi, metodik jurnalı, №3, (1997-033), İSSN 1047, Bakı, 2005. s. 156-161

4. Müasir dövrdə Azərbaycan Türkiyə əməkdaşlığı. //Azərbaycan-Avropa əlaqələri: mövcud problemlər və əməkdaşlığın əsas istiqamətləri (elmi konfransın materialları), Bakı – Şirvan nəşr 2005. s. 179-187

5. Azərbaycanın Avropa Şurasına üzv olması və ilkin qarşılıqlı münasibətlər. // Tarix və onun problemləri nəzəri, elmi, metodik jurnalı, əlavə №3, (1997-02), İSSN 1047, Bakı, 2006. s. 23-26

6. Azərbaycan Türkiyə münasibətlərinin inkişafında ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi kursu // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, “Heydər Əliyevin elmi əsaslara söykənən dövlətçilik konsepsiyası” mövzusunda aspirant və dissertantların elmi konfransı, Bakı, 07 may 2009. s. 92-100

7. Türkiyənin xarici siyasəti (1983-1990) // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Avraasiya Universiteti. Qloballaşma şəraitində humanitar elmlərin aktual problemləri mövzusunda keçirilmiş Respublika elmi-praktik konfransının materialları (15 mart 2011-ci il), Bakı, 2011. s. 299-301

8. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyinin regional subyektlərin maraqları baxımından qiymətləndirilməsi // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Avraasiya Universiteti. “Qloballaşma şəraitində humanitar elmlərin aktual problemləri” mövzusunda keçirilmiş Respublika elmi-praktik konfransının materialları (15 mart 2011-ci il), Bakı, 2011. s. 114-119

9. «Soyuq müharibə»dən sonra Türkiyənin regional xarici siyasəti // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, “Heydər Əliyevin Azərbaycanda demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu strategiyası” mövzusunda aspirant və dissertantların elmi konfransının materialları, 10 may 2011-ci il, Bakı, 2011. s. 167-172

10. Türkiyə xarici siyasətinin Cənubi Qafqazla bağlı milli təhlükəsizlik maraqları // Azərbaycan dünya ədəbiyyatında adlı Beynəlxalq simpoziumun materialları, (Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin və Xəzər Universitetinin yaranmasının 20 illiyinə həsr olunur). Bakı, 27-29 may 2011, s. 469-472

11. Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığının regional təhlükəsizlik aspektləri // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Dövlət idarəçiliyi, nəzəriyyə və təcrübə adlı elmi-nəzəri jurnal, №1(33). Bakı, 2011. s. 186-189

12. Южный Кавказ в современной системе международных отношений: не устойчивое равновесие (“The Southern Caucasus in the system of modern international relations: unstable equilibrium”). (“Cənubi Qafqaz müasir beynəlxalq münasibətlər sistemində: dayanıqsız tarazlıq”), // Межкультурные коммуникации – Международное научно-периодическое издания (Intercultural communications – International scientific periodical edition) ISSN 1512-4363, №14, Тбилиси (Tbilisi) 2011. s. 130-137

13. Güney Kafkasya'nın güvenliği ve Azerbaycan'ın ulusal çıkarları örneğinde Balkanlar için öneriler. Recommendations for Balkans in the case of South Caucasus safety and Azerbaijan national interests // Balkan Studies I Geograpy & Geostrategy. Published by Cyril and Methodius University, Skopje-Macedonia. ISBN-10-9989-43-301-1. Publish date 2011 May 9-13. s. 282-290

14. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri və onun reallaşdırılması mexanizmləri // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı və Türkiyə Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA), “Səmərəli dövlət idarəçiliyi: zamanın çağırışları” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, Bakı, 05-06 dekabr, 2011. s. 246-248

15. Türkiyənin Cənubi Qafqaz və Orta Asiya siyasəti // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVI Respublika elmi konfransının materialları, Müəllimlər Universiteti, Bakı, 21-22 dekabr 2011. s. 434-437

16. Beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində Azərbaycan – Türkiyə əlaqələri // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Bakı Dövlət Universiteti, Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsinin 20 illiyinə həsr edilmiş “Qloballaşan cəmiyyətdə beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat elminin aktual problemləri” mövzusunda keçirilmiş elmi-praktik konfransının materialları, Bakı, 2012. s. 50-53

17. Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) dövründə Türkiyənin xarici siyasətində Cənubi Qafqaz // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin 90 illik yubileyinə həsr olunmuş “Qloballaşma şəraitində kulturoloji innovasiyalar və sosial-mədəni inkişaf” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları, Bakı, 21-22 dekabr 2012. s. 434-437

18. Müasir elmi-ictimai fikirdə Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi problemi // Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Dövlət idarəçiliyi, nəzəriyyə və təcrübə adlı elmi-nəzəri jurnal, №1(41). Bakı, 2013. s. 242-247

**Место и роль азербайджано-турецких отношений в
формировании системы региональной безопасности
Резюме**

В диссертационной работе исследуется место и роль азербайджано-турецких отношений в формировании системы региональной безопасности.

Работа состоит из введения, трех глав, семи параграфов, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы диссертации, анализируется степень разработанности проблемы, формулируются цель и задачи исследования, его теоретико-методологические основы, отмечается научная новизна и теоретико-практическая значимость диссертации.

В первой главе анализируются угрозы безопасности южно-кавказского региона. При этом выявляются общие особенности этих угроз, а также рассматриваются угрозы национальным интересам Азербайджанской Республики.

Во второй главе были исследованы вопросы региональной безопасности в отношениях между Азербайджаном и Турцией. Здесь рассматривается роль азербайджано-турецких отношений в южно-кавказской политике Турции. В этой главе было уделено достаточное место вопросу о расширении азербайджано-турецкого сотрудничества в области региональной безопасности.

В третьей главе рассматриваются международные энергетические проекты в регионе, а также их влияние на формирование системы региональной безопасности. При этом анализируется вопрос о статусе Каспийского моря и воздействии других процессов экономического и политического характера на региональную безопасность.

В заключении автор приходит к выводу, что формирование системы региональной безопасности в основном зависит от характера азербайджано-турецких отношений и обеспечение безопасности на Южном Кавказе во многом будет зависеть от уровня отношений между этими государствами.

The place and role of the Azerbaijani - Turkish relations in the formation of regional security

Summary

The place and role of the Azerbaijani-Turkish relations in the formation of a regional security system is investigated in dissertation. The work consists of an introduction, three chapters, seven paragraphs, conclusion and bibliography.

In introduction substantiates relevance of dissertation, analyzed the degree of a problem elaboration, formulated the goal and research problems, its teoretiko-methodological bases, scientific innovation and the teoretico-practical significance of the thesis is noted.

In chapter 1 analyzes the threats to the security of the South Caucasus region. This case, identify common features of these threats, and also treated threats to the national interests of the Republic of Azerbaijan.

In chapter 2 questions of regional security in the relations between Azerbaijan and Turkey were investigated. Here were considered the role of the Azerbaijani-Turkish relations in the South Caucasus policy of Turkey. In this chapter has been given sufficient space on the expansion of the Azerbaijani-Turkish cooperation in regional security.

In chapter 3 deals with international energy projects in the region, as well as their influence on the formation of a regional security system. Thus analyzes the issue of the status of Caspian Sea and the impact of other processes of economic and political nature on the regional security.

In the conclusion the author comes to a conclusion that formation of system of regional security generally depends on character of the Azerbaijani-Turkish relations and safety on South Caucasus will depend in many respects on level of the relations between these states.